

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Бєлікова Марина Іванівна

УДК 342.6.9

**АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ ЯК ГАРАНТІЯ
ПРАВ ГРОМАДЯН У СФЕРІ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ**

12.00.07 – адміністративне право і процес;
фінансове право; інформаційне право

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Запоріжжя – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник –

кандидат юридичних наук, доцент

Лученко Дмитро Валентинович,

Національний юридичний університет

імені Ярослава Мудрого,

доцент кафедри адміністративного права;

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент

Віхляєв Михайло Юрійович,

Запорізький національний університет,

професор кафедри конституційного та трудового права;

кандидат юридичних наук, доцент

Школик Андрій Михайлович,

Львівський національний університет імені Івана Франка,

доцент кафедри адміністративного та фінансового права.

Захист відбудеться «27» листопада 2015 року о «10⁰⁰» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 17.051.07 Запорізького національного університету за адресою: 69600, м. Запоріжжя, пр. Леніна, 74, корп. 5, кім. 202-б.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 66-а, корп. 2, кім. 101).

Автореферат розісланий «23» жовтня 2015 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П. С. Лютіков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою. Головним показником розвитку демократії та встановлення правової держави в будь-якій країні є рівень гарантування та забезпечення реалізації і захисту прав, свобод, законних інтересів людини та громадянина. Одним зі способів втілення зазначених механізмів є оскарження громадянином рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади в адміністративному порядку.

У вітчизняному законодавстві право громадян на адміністративне оскарження відображено в положеннях Конституції України, законодавчих актах, зокрема в Законі України «Про звернення громадян», та інших нормативно-правових актах, що мають підзаконний характер. Незважаючи на високий рівень впорядкованості адміністративного оскарження, нормативні акти, що регулюють оскарження рішень, дій та бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) в адміністративному порядку, містять чимало положень, що суперечать одне одному. Крім того, сьогодні на законодавчому рівні залишається не врегульованим значне коло питань, пов'язаних із процедурою розгляду скарг, а саме: не визначено поняття «поважних причин», за наявності яких строк подання скарги може бути поновлено; не встановлена на рівні закону електронна форма скарги, хоча фактично така форма існує; не закріплено принципи провадження за скаргами громадян; відсутнє визначення чітко окреслених варіантів вирішення скарги та змісту рішень за скаргами; залишаються неврегульованими питання, пов'язані з виконанням рішення за скаргою та багато інших. Такий стан законодавчого регулювання порядку адміністративного оскарження, з одного боку, створює значні перешкоди в реалізації громадянами свого права на оскарження, а, з іншого, – ускладнює роботу органів виконавчої влади (їх посадових осіб) із розгляду адміністративних скарг.

У зв'язку із цим виникає гостра необхідність комплексного дослідження оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади в адміністративному порядку з метою розробки теоретичних підвалин, що слугуватимуть удосконаленню чинного законодавства.

Науково-теоретичну основу дисертаційної роботи становлять наукові праці вітчизняних та зарубіжних фахівців із загальної теорії держави та права, цивільного права і процесу, конституційного права, адміністративного права і процесу та інших галузей права, зокрема: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексеєва, О. Ф. Андрійко, О. М. Бандурки, Д. М. Бахраха, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, І. В. Бойко, Е. В. Васьковського, М. Ю. Віхляєва, В. М. Гарашука, І. П. Голосніченка, В. М. Горшенєва, І. О. Грибка, Г. В. Грянки, Є. В. Додіна, А. Б. Зеленцова, В. В. Зуй, Д. А. Керімова, Р. С. Кисіль, Ю. М. Козлова, Т. О. Коломоєць, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, С. Ф. Константінова, О. В. Кузьменко, В. І. Курило, Д. М. Лук'янця, Д. В. Лученка, П. С. Лютікова, М. Я. Масленікова, Н. П. Матюхіної, Р. С. Мельника, Р. В. Миронюка, О. А. Мостового, В. Г. Перепелюка, Н. Б. Писаренко, В. І. Полюховича,

С. В. Потапенка, А. Й. Присяжнюка, П. М. Рабіновича, В. І. Ремнева, Я. С. Рябченко, Н. Г. Салищевої, О. Ф. Скакун, М. Ф. Стахурського, В. А. Сьоміної, М. М. Тищенко, А. П. Шергіна, А. М. Школика та ін.

Однак безпосередньо адміністративному оскарженню науковцями приділено недостатньо уваги, а тому глибоке й комплексне дослідження в цій сфері набуває особливого значення та актуальності, чим і пояснюється вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до комплексної цільової програми «Конституційно-правові проблеми забезпечення верховенства права у функціонуванні механізму публічної влади в Україні» (номер державної реєстрації 0111U000966). Тема дисертації узгоджується із завданнями реформування інституту адміністративного оскарження відповідно до Концепції адміністративної реформи в Україні. Обраний напрям дослідження безпосередньо пов'язаний з виконанням Указу Президента України «Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування» від 07 лютого 2008 року № 109/2008 та Постанови Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України» від 11 грудня 2014 року № 26-VIII.

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі досягнень юридичної науки, положень вітчизняного та зарубіжного законодавства визначити сутність адміністративного оскарження, його підстави та предмет, охарактеризувати провадження за скаргами громадян, розробити конкретні практичні рекомендації та наукові пропозиції щодо вдосконалення правових засад адміністративного оскарження в Україні.

Для досягнення зазначеної мети поставлено й вирішено такі *задачі*:

- визначити місце адміністративного оскарження в системі гарантій прав громадян;
- надати характеристику встановлених законодавством вимог до скарги та порядку її подання;
- охарактеризувати підстави адміністративного оскарження;
- висвітлити предмет адміністративного оскарження;
- з'ясувати особливості адміністративного оскарження в різних сферах державного управління та в різних органах виконавчої влади, а також виокремити види проваджень за скаргами громадян;
- виділити стадії проваджень за скаргами громадян та надати їм характеристику;
- запропонувати систему принципів проваджень за скаргами громадян;
- узагальнити зарубіжний досвід у сфері адміністративного оскарження, обґрунтувати можливість імплементації положень зарубіжного законодавства у вітчизняне;
- запропонувати рекомендації з удосконалення правового регулювання механізму адміністративного оскарження.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією громадянином права на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) в адміністративному порядку.

Предметом дослідження є адміністративне оскарження як гарантія прав громадян у сфері виконавчої влади.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становить сукупність методів наукового пізнання, застосування яких дало змогу всебічно розглянути об'єкт дослідження та вирішити поставлені завдання. У процесі виконання дисертаційної роботи використовувались такі методи: історико-правовий, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-логічний, статистичний, метод сходження від абстрактного до конкретного, логіко-семантичний, прогнозування та ін. Історико-правовий метод застосовано для вивчення становлення та розвитку адміністративного оскарження на теренах сучасної України (підрозділ 1.2). За допомогою системно-структурного методу здійснено характеристику та аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб) у сфері адміністративного оскарження (підрозділи 1.3, 1.4, 2.2, 2.3, 3.2). Порівняльно-правовий метод використано в процесі аналізу зарубіжного досвіду функціонування механізму адміністративного оскарження та його співвідношення з вітчизняним законодавством, що регулює сферу адміністративного оскарження (підрозділ 3.1). Формально-логічний метод дав змогу з'ясувати місце адміністративного оскарження в системі засобів забезпечення прав, свобод та законних інтересів громадян (підрозділ 1.1). Метод прогнозування застосовано для окреслення шляхів удосконалення механізму адміністративного оскарження (підрозділи 1.3, 1.4, 2.1, 2.3, 3.1, 3.2.). За допомогою методу сходження від абстрактного до конкретного і логіко-семантичного методу поглиблено понятійний апарат у сфері адміністративного оскарження, сформульовано дефініції понять «адміністративне оскарження», «провадження за скаргами громадян», «право громадян на оскарження», виокремлено стадії, принципи проваджень за скаргами громадян, а також визначено підстави адміністративного оскарження (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.3). Статистичний метод використано для огляду практичної діяльності деяких органів виконавчої влади з розгляду адміністративних скарг (підрозділ 3.2).

Нормативну основу дослідження склали Конституція України, законодавчі та інші нормативно-правові акти (у тому числі проекти), які регулюють сферу адміністративного оскарження в різних органах виконавчої влади.

Емпіричну базу дослідження становлять узагальнення практики діяльності різних органів виконавчої влади, політико-правова публіцистика.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є однією з перших наукових робіт, що присвячена комплексному дослідженню механізму адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб), у результаті якої сформульовано низку наукових положень, рекомендацій та висновків, зокрема:

вперше:

– серед підстав адміністративного оскарження виокремлено формальну, нормативну, фактичну та процесуальну підстави. Формальною підставою виступає право на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб). Під процесуальною підставою розуміється сукупність нормативно закріплених умов та обставин, необхідних для реалізації громадянами свого права на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади. Фактичною підставою адміністративного оскарження можна вважати конкретне суб'єктивне право особи, яке було порушене рішенням, дією або бездіяльністю органів виконавчої влади (їх посадових осіб). У кожному окремому випадку це право може бути різним залежно від життєвих обставин та ситуацій. Нормативною підставою є правовий акт, в якому закріплено суб'єктивне право особи, що становить фактичну підставу та порядок його реалізації;

– запропоновано критерії класифікації проваджень за скаргами громадян, а саме: предмет оскарження; самостійний характер провадження; характер адміністративної діяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб), рішення, дії або бездіяльність яких оскаржуються;

– визначено шляхи вирішення проблемних питань у сфері адміністративного оскарження, пов'язаних із реалізацією певною категорією осіб права на оскарження. Зокрема, встановлено, що до такої категорії осіб належать особи без визначеного місця проживання, які, звертаючись до уповноваженого органу зі скаргою, не мають змоги зазначити своє місце проживання, а, отже, їхні звернення визнаються анонімними та не підлягають розгляду. Задля уникнення подібних випадків та забезпечення рівності прав зазначених осіб з іншими громадянами пропонується внести до Закону України «Про звернення громадян» зміни, які усувають обов'язок бездомних осіб вказувати місце проживання;

удосконалено:

– теоретичні положення стосовно принципів проваджень за скаргами громадян шляхом виокремлення принципу захисту персональних даних скаржника, який виявляється в комплексі процесуальних дій, спрямованих на нерозголошення, збереження відомостей, що становлять персональні дані скаржника, органом, уповноваженим на розгляд скарги, відповідно до положень нормативно-правових актів, що регулюють сферу захисту персональних даних;

– обґрунтування висновку про те, що стадія оскарження рішення за скаргою на сьогодні є найбільш нерегульованою законодавством, а тому існує чимало питань, пов'язаних з її практичною реалізацією. У зв'язку із цим запропоновано до оскарження рішення за скаргами громадян застосовувати ті самі положення, що застосовуються зазвичай в адміністративному оскарженні, а в разі оскарження до суду – положення, які діють в адміністративному судочинстві. При цьому слід зазначити, що строк на оскарження рішення за скаргою має складати десять днів з моменту ознайомлення громадянина з таким рішенням;

– наукові підходи щодо предмета адміністративного оскарження. Обґрунтовується можливість адміністративного оскарження нормативно-правових актів. Акцентовано увагу на тому, що, незважаючи на вказану можливість, порядок адміністративного оскарження нормативно-правових актів наразі не знайшов свого чіткого закріплення. Зважаючи на це, запропоновано Закон України «Про звернення громадян» доповнити новою ст. 4-1 «Оскарження нормативно-правових актів» такого змісту: «Оскарження нормативно-правових актів до вищестоящего органу у порядку підлеглості здійснюється у порядку, передбаченому цим Законом. Під суб'єктом подання скарги слід розуміти особу, права, свободи та законні інтереси якої були безпосередньо порушені внаслідок видання, дії та застосування нормативно-правового акта. Факт порушення повинен бути підтверджений доказами. Доказами можуть слугувати рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб), винесені (вчинені) на основі оскаржуваного нормативно-правового акта. Особа, яка подає скаргу, має обґрунтувати свою позицію з посиланням на нормативно-правовий акт, який містить відмінні положення стосовно порушених прав та порядку їх реалізації». А також доповнити ст. 17 другою частиною такого змісту: «Скарга на нормативно-правовий акт може бути подана до органу вищого рівня протягом одного місяця з дня ознайомлення громадянина з оскаржуваним нормативно-правовим актом. Днем ознайомлення вважається день ознайомлення громадянина з рішенням органу (його посадової особи), винесеним на основі оскаржуваного нормативно-правового акта»;

– наукові положення, які стосуються: 1) вимог до адміністративної скарги, зокрема, щодо мови скарги, у зв'язку з чим пропонується внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» стосовно можливості подання звернення, а, отже, і скарги державною та регіональною мовами; 2) наслідків подання скарги. Запропоновано внести до Закону України «Про звернення громадян» зміни та встановити «відкладальну» дію скарги (за винятком випадків, коли: всі зацікавлені сторони подають прохання в письмовому вигляді про попереднє виконання рішення; законом допущено попереднє виконання рішення з метою забезпечення життя або здоров'я громадян, захисту особливо важливих державних чи суспільних інтересів, запобігання настанню значної шкоди внаслідок запізненого виконання рішення);

дістали подальшого розвитку:

– наукові підходи щодо аргументації доцільності встановлення на законодавчому рівні електронної форми адміністративної скарги та впровадження концепції «Електронного Уряду» в Україні, зокрема положення щодо механізму подання та розгляду електронної адміністративної скарги, ключовим елементом якого є ідентифікація скажника не за електронним цифровим підписом, а за допомогою відомостей, що дозволяють ідентифікувати особу (паспортні дані та реєстраційний номер облікової картки платника податків особи – для громадян України; паспортний документ іноземця, посвідка на постійне проживання, посвідка на тимчасове проживання, віза – для іноземців);

– наукові положення щодо переліку «поважних причин», за наявності яких строк на оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) в адміністративному порядку може бути поновлено. До таких причин віднесено: відрядження; хворобу; проходження скаржником строкової служби у лавах Збройних Сил України; мобілізацію та мобілізаційну підготовку скаржника; перебування скаржника у лавах законних військових формувань; несвоєчасне подання скарги з причини неякісної роботи пошти. Запропонований перелік поважних причин не є вичерпним, однак наведені причини повинні обов'язково визнаватися органом, що уповноважений на розгляд скарги, поважними;

– змістовний аналіз особливостей механізму адміністративного оскарження в різних сферах державного управління та в різних органах виконавчої влади. Ці особливості зумовлені відмінними положеннями нормативних актів, що регулюють сферу адміністративного оскарження, і полягають у: наявності спеціальних норм, що встановлюють особливий порядок розгляду скарг; встановленні тільки письмової форми скарги; спеціальних строках подання скарги та більш коротких термінах її вирішення; особливих юридичних наслідках подання скарги; специфіці варіантів рішень, що приймаються за результатом розгляду скарги.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

– *науково-дослідницькій сфері* – для подальших наукових досліджень загальнотеоретичних питань, пов'язаних зі створенням дієвого механізму захисту прав, свобод та законних інтересів громадян;

– *правотворчості* – у процесі підготовки Адміністративно-процедурного кодексу України та проектів Закону України «Про звернення громадян»;

– *правозастосуванні* – під час реалізації громадянином свого права на адміністративне оскарження, а також у практичній діяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) у сфері адміністративного оскарження (акт впровадження управління соціального захисту населення Золочівської районної державної адміністрації від 21.08.2015);

– *навчальному процесі* – при викладанні курсу «Адміністративне право», а також для підготовки підручників, навчальних посібників, методичної літератури для студентів юридичних навчальних закладів (акт впровадження Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 14.07.2015).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, висновки й пропозиції, що містяться в дисертаційній роботі, оприлюднені на 8 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Юридична осінь 2013» (м. Харків, 2013 р.), «Правова доктрина – основа формування правової системи держави» (м. Харків, 2013 р.), «Верховенство права як основа сучасного конституціоналізму» (м. Харків, 2013 р.), «Наука і сучасність: виклики глобалізації» (м. Київ, 2013 р.), «Проблеми розвитку юридичної науки в дослідженнях молодих учених» (м. Харків, 2013 р.), «Право і держава сучасної України: проблеми розвитку та взаємодії» (м. Запоріжжя,

2014 р.), «Юридична осінь 2014» (м. Харків, 2014 р.), «Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини» (м. Харків, 2015 р.).

Публікації. Основні положення роботи знайшли відображення у 7 наукових статтях, опублікованих у виданнях, що визнані як фахові з юридичних дисциплін, зокрема у двох зарубіжних наукових виданнях, а також у 8 тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 207 сторінок. Список використаних джерел налічує 195 найменувань і займає 22 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначаються її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мета і задачі, об'єкт і предмет, методи дослідження, розкривається наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, наводяться відомості про апробацію результатів і публікації.

Розділ 1 «Адміністративне оскарження: поняття, зміст та особливості» складається з чотирьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Місце адміністративного оскарження в системі гарантій прав громадян у сфері виконавчої влади»* розкривається зміст права на оскарження, його місце в системі гарантій прав громадян, у результаті чого запропоновано авторське визначення права на оскарження.

Під правом громадянина на оскарження можна розуміти безумовну, гарантовану міжнародно-правовими актами та Конституцією України можливість особи звернутися до уповноваженого на те органу (посадової особи), суду зі скаргою з метою захисту чи поновлення її прав, свобод та законних інтересів. Обґрунтовано, що право на оскарження є конституційним, невід'ємним, носить сталий характер та є способом зворотного зв'язку між громадянами і державою. Способами реалізації права на оскарження є судовий та позасудовий порядок оскарження. Слід наголосити на тому, що доцільним вбачається використання поняття «позасудовий» порядок, а не «досудовий». Позасудову форму захисту порушених прав та законних інтересів можна поділити за суб'єктом розгляду скарги на рішення, дії або бездіяльність органів публічної влади на: 1) адміністративне оскарження; 2) оскарження до Президента України; 3) оскарження до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Акцентується увага на тому, що адміністративне оскарження – це категорія, яка може бути використана для позначення кількох правових явищ, які відображають різні сторони розглядуваного феномену, а саме: правові відносини, інститут права, суб'єктивне право та адміністративний процес.

У *підрозділі 1.2 «Становлення та розвиток інституту адміністративного оскарження»* висвітлено етапи формування інституту адміністративного оскарження на території сучасної України.

У ході дослідження було виявлено, що в процесі свого становлення адміністративне оскарження пройшло три етапи: «дорадянський», або «імперський»; «радянський»; «пострадянський», або «сучасний». Такий поділ зумовлений не лише історичними чинниками, а й законодавчим закріпленням адміністративного оскарження в той чи інший період часу.

У «дорадянський», або «імперський», період відбулося зародження інституту адміністративного оскарження. «Радянський» період став підґрунтям адміністративного оскарження в сучасному його розумінні. Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян» став теоретичною основою Закону України «Про звернення громадян». «Сучасний» період розпочався з моменту прийняття Конституції України у 1996 році та продовжується понині. В означений період спостерігається динамічний розвиток інституту адміністративного оскарження, видається значна кількість нормативних актів, що регулюють механізм адміністративного оскарження в різних сферах державного управління.

У підрозділі 1.3 «Скарга як основний елемент адміністративного оскарження» йдеться про встановлені законодавством вимоги до скарги та умови її подання.

У результаті проведеного аналізу нормативно-правових актів із цього питання виявлено низку прогалин та недоліків у чинному законодавстві, які можуть ускладнювати реалізацію громадянами свого права на адміністративне оскарження, а також запропоновано шляхи їх усунення. До таких прогалин та недоліків належать: вимога стосовно обов'язковості зазначення місця проживання скаржника; питання мови скарги; форми надходження скарги; можливість подання скарги після закінчення строку на оскарження.

У підрозділі 1.4 «Підстави та предмет адміністративного оскарження» визначено, що підставами адміністративного оскарження є сукупність суб'єктивних прав, умов та обставин, що надають особі можливість звернутися за захистом своїх прав та інтересів в адміністративному порядку до компетентного органу (посадової особи). Пропонується виділити формальну, нормативну, фактичну та процесуальну підстави адміністративного оскарження.

Предмет адміністративного оскарження складають рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб). На підставі наукових поглядів учених та чинного законодавства було зроблено висновок щодо можливості оскарження нормативно-правових актів органів виконавчої влади в адміністративному порядку. Слід наголосити на тому, що далеко не всі органи виконавчої влади уповноважені видавати правові акти нормативного характеру. Не є суб'єктами нормотворення територіальні органи центральних органів виконавчої влади. Питання ж, що стосується повноважень агентств, інспекцій та служб на видання нормативно-правових актів, у законодавстві не знаходить свого чіткого вирішення. А тому слід внести зміни до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», котрі б однозначно вирішували питання стосовно характеру актів, що видають агентства, інспекції та служби.

Розділ 2 «Характеристика проваджень за скаргами громадян» містить три підрозділи.

У підрозділі 2.1 *«Принципи проваджень за скаргами громадян»* розглянуто різні підходи щодо системи принципів адміністративного процесу та адміністративного оскарження, в результаті чого запропоновано авторську систему принципів проваджень за скаргами громадян. Особливої уваги вартий принцип захисту персональних даних скаржника. Зазначений принцип є порівняно новим, його виникнення пов'язане з уведенням у дію Закону України «Про захист персональних даних». Практична реалізація деяких положень законодавства у сфері захисту персональних даних скаржника викликає чимало запитань стосовно: підстав обробки персональних даних; ведення баз персональних даних; захисту персональних даних скаржника, що звернувся на телефон «гарячої лінії». У результаті проведеного аналізу правових актів, що регулюють сферу захисту персональних даних скаржника, знайдено відповіді на згадані запитання і, як наслідок, сформовано низку пропозицій та рекомендації щодо внесення змін до цих актів та приведення їх у відповідність до положень Закону України «Про звернення громадян».

У підрозділі 2.2 *«Види проваджень за скаргами громадян»* надано характеристику проваджень за скаргами громадян як виду адміністративно-юрисдикційних проваджень. Проаналізовано особливості адміністративного оскарження в різних органах виконавчої влади, що стали основою для виокремлення спеціального та загального порядку адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб). Поряд із цим можна говорити про види проваджень за скаргами громадян. Запропоновано авторську класифікацію проваджень за скаргами громадян за такими критеріями: предмет оскарження; самостійний характер провадження; характер адміністративної діяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб), рішення, дії або бездіяльність яких оскаржуються.

За предметом оскарження виокремлено провадження з оскарження індивідуальних актів, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) та провадження з оскарження нормативно-правових актів. Законодавче регулювання провадження за скаргами громадян на нормативно-правові акти потребує значного вдосконалення та деталізації, оскільки наразі невирішеними залишаються питання, пов'язані із суб'єктом звернення зі скаргою на нормативно-правовий акт, строком оскарження та результатами рішення за скаргою. У зв'язку із цим висунуто пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» задля вирішення означених проблем.

За самостійністю характеру провадження поділяються на: 1) провадження за скаргами громадян, які виступають стадією інших проваджень; 2) провадження, які є самостійними.

За характером адміністративної діяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб), рішення, дії або бездіяльність яких оскаржуються, розрізняють

провадження за скаргами у позитивному управлінні та провадження за скаргами в адміністративно-юрисдикційній діяльності.

У підрозділі 2.3 «Стадії проваджень за скаргами громадян» здійснюється огляд позицій науковців щодо стадій адміністративно-юрисдикційних проваджень, що послугував підґрунтям для виокремлення стадій проваджень за скаргами громадян.

Першою стадією проваджень за скаргами громадян є «подання громадянином скарги та її попередній (первинний) розгляд». Моментом початку провадження за скаргами громадян вважається реєстрація скарги на рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади. Слід підкреслити, що для уникнення зловживань з боку органів (їх посадових осіб) пропонується зобов'язати орган, уповноважений реєструвати скаргу, виступати ініціатором проставлення відмітки про прийняття звернення на копії скарги, що повертається заявнику. Наступним процесуальним етапом, що слідує за реєстрацією скарги, є її попередній розгляд (первинна обробка), на якому визначається належність скарги до компетенції органу, до якого вона надійшла; призначають конкретного виконавця чи структурний підрозділ, який буде розглядати та вирішувати скаргу по суті; перевіряють звернення на відповідність до формальних вимог, передбачених законодавством та ін.

Стадія «розгляду та вирішення скарги по суті» є другою стадією та складається з двох етапів: розгляду скарги та підготовки і видання рішення за скаргою. Зазначається, що зміст рішення за скаргою, а також його структурні елементи не закріплені в Законі України «Про звернення громадян», що є негативним моментом стосовно практичного його застосування, а тому є необхідність у запозиченні зарубіжного досвіду із цього питання або положень із вітчизняних нормативних актів підзаконного характеру з метою їх внесення до зазначеного Закону.

«Оскарження рішення за скаргою» є факультативною стадією, що охоплює етап підготовки скарги та її подання до компетентного органу, що включають у себе дії, передбачені Законом України «Про звернення громадян» або Кодексом адміністративного судочинства України. Стадія вважається завершеною з моменту подання скарги до уповноваженого органу виконавчої влади (його посадової особи) або до суду.

Стадія «виконання рішення уповноваженого органу за скаргою» є завершальною стадією; її зміст становлять такі процесуальні етапи, як: надіслання рішення по суті скаржнику; внесення відомостей про результати розгляду і виконання до реєстраційно-контрольних карток звернень громадян; направлення рішення безпосереднім виконавцям; контроль за виконанням.

Розділ 3 «Зарубіжний досвід та перспективи вдосконалення адміністративного оскарження в Україні» включає в себе два підрозділи.

У підрозділі 3.1 «Зарубіжний досвід у сфері адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади» розглядається досвід пострадянських країн (Республіки Білорусі, Республіки Казахстану, Російської Федерації, Республіки Молдови) та країн, що входять до Європейського Союзу (Федеративної Республіки Німеччини, Французької Республіки, Республіки

Болгарії). На основі аналізу законодавства у сфері адміністративного оскарження означених країн встановлено його позитивні аспекти, які можуть бути імплементовані в чинне вітчизняне законодавство, а саме: електронна форма скарги (вона закріплена на рівні закону в усіх країнах); існування механізму «прохання про перегляд»; деталізований порядок розгляду адміністративної скарги; встановлення переліку «поважних причин» пропущення строку на оскарження; чітко визначені варіанти вирішення скарги та зміст рішення за скаргою та ін.

У підрозділі 3.2 «Удосконалення механізму адміністративного оскарження в Україні» зосереджена увага на електронній формі скарги та концепції «Електронного Уряду» як основних способів удосконалення механізму адміністративного оскарження. Аналізуються проекти законів, що передбачають запровадження електронної форми скарги, а також наявні електронні системи, на які громадяни можуть направляти скарги (Державна система електронних звернень та Портал Пенсійного фонду України). Як наслідок, було виявлено істотні недоліки в цих системах і законопроектах, а також визначено шляхи вирішення наявних проблем, що стосуються питання ідентифікації скаржника. Пропонується розглядати як юридично значиму скаргу, що не засвідчена електронним цифровим підписом. Проте з метою уникнення подання безпідставних, недостовірних та анонімних скарг для реєстрації користувача слід встановити обов'язковий пункт у реєстраційній формі, в якому повинні бути зазначені паспортні дані та реєстраційний номер облікової картки платника податків особи, або паспортний документ іноземця, або посвідка на постійне проживання, або посвідка на тимчасове проживання чи віза для осіб, що бажають зареєструватися. Після перевірки адміністратором веб-порталу, на який надійшла скарга, достовірності інформації, користувач вважається таким, що ідентифікований, а, отже, має можливість направляти електронні скарги. Очевидно, що механізм та порядок перевірки повинен бути розроблений на законодавчому рівні та містити положення стосовно термінів, способів та методів перевірки, взаємодії органів державної влади під час перевірки та ін.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні сутності адміністративного оскарження як гарантії прав громадян у сфері виконавчої влади, його підстав, предмета та розробці конкретних практичних рекомендацій і наукових пропозицій щодо вдосконалення правових засад адміністративного оскарження в Україні. У результаті проведеного дослідження сформульовано низку висновків та пропозицій. Основні з них такі:

1. Визначено, що адміністративне оскарження є одним зі способів реалізації громадянами свого конституційного права на оскарження. Адміністративне оскарження слід розглядати як складний феномен, що включає в себе такі правові категорії, як: правові відносини, інститут права, суб'єктивне право та

адміністративний процес. У процесі свого розвитку на теренах сучасної України адміністративне оскарження пройшло три етапи становлення («дорадянський», або «імперський»; «радянський» і «пострадянський», або «сучасний»), що нерозривно пов'язані з історичними, політичними та правовими аспектами.

2. Аргументовано, що предметом адміністративного оскарження є рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб), внаслідок яких було порушено права та охоронювані законом інтереси громадян. Рішення втілюються в індивідуальних правових актах управління та нормативно-правових актах, адміністративне оскарження останніх є складним та малодослідженим питанням. Провівши системний аналіз законодавства, можна стверджувати, що оскарження нормативно-правових актів далеко не всіх органів виконавчої влади можливе в адміністративному порядку. З огляду на те, що вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України, нормативно-правові акти Уряду України можуть бути оскаржені лише до суду. Крім того, не можуть бути оскаржені до вищестоящего органу акти нормативного характеру територіальних органів центральних органів виконавчої влади, оскільки вони не є суб'єктами нормотворення.

3. Запропоновано виокремити формальну, нормативну, фактичну та процесуальну підстави адміністративного оскарження. Зазначені підстави перебувають у тісному взаємозв'язку: у разі відсутності однієї з них громадянин не матиме змоги оскаржити рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб).

4. Сформульовано положення про те, що скарга є основним елементом адміністративного оскарження, вона повинна бути оформлена та подана відповідним чином. Вимоги стосовно її оформлення та подання встановлені в нормах чинного законодавства. Поряд із цим слід зазначити, що на сьогодні існує потреба у внесенні змін до законодавства з метою уникнення зловживань своїми правами громадянами та органами виконавчої влади (їх посадовими особами), що уповноважені на розгляд скарги. Зважаючи на це, було аргументовано необхідність скасування такої форми надходження скарги, як «через засоби масової інформації»; запропоновано не застосовувати вимогу щодо обов'язкового зазначення місця проживання, якщо зі скаргою звертається бездомна особа; наведено перелік «поважних причин» поновлення строку на адміністративне оскарження; вирішено питання «прийнятності» мови скарги.

5. Доведено, що провадження за скаргами громадян – це вид адміністративно-юрисдикційних проваджень. Провадження за скаргами громадян слід визначати як встановлений законодавством порядок розгляду та вирішення уповноваженим органом виконавчої влади (посадовою особою) адміністративно-правових спорів, ініційованих громадянином (скаржником) з метою захисту і поновлення його прав, свобод та законних інтересів, порушених рішеннями, діями або бездіяльністю органів виконавчої влади, їх посадовими особами. На основі аналізу правових актів у сфері адміністративного оскарження визначено особливості проваджень за скаргами громадян у різних сферах державного управління та в деяких органах

виконавчої влади. Ці особливості зумовлені положеннями нормативних актів, що регулюють порядок адміністративного оскарження в різних сферах, які є відмінними від норм Закону України «Про звернення громадян».

6. Запропоновано класифікувати провадження за скаргами громадян на види за такими критеріями: а) за предметом оскарження: провадження з оскарження індивідуальних актів, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) та провадження з оскарження нормативно-правових актів; б) за характером адміністративної діяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб), рішення, дії або бездіяльність яких оскаржуються: провадження за скаргами у позитивному управлінні (містобудування, ліцензування і т. п.) та провадження за скаргами в адміністративно-юрисдикційній діяльності; в) за самостійністю характеру провадження: провадження, які виступають стадією інших проваджень та провадження, які є самостійними (провадження за скаргами громадян, що здійснюються в порядку, передбаченому Законом України «Про звернення громадян»).

7. Встановлено, що порядок розгляду адміністративних скарг на рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади (їх посадових осіб) незалежно від сфери державного управління здійснюється на основі певних принципів. До принципів проваджень за скаргами громадян можна віднести: принцип верховенства права; законності; справедливості; добросовісності; об'єктивної істини; гласності; публічності; рівності сторін перед законом; забезпечення правової допомоги; незалежності та самостійності у прийнятті рішень; принцип презумпції правомірності вимог скаржника; економічності, швидкості та ефективності; принцип здійснення провадження державною мовою; принцип захисту персональних даних скаржника; відповідальності сторін; підконтрольності і підзвітності органу, що здійснює розгляд справи за скаргою.

8. Аргументовано, що, як і будь-яке адміністративне провадження, провадження за скаргами громадян складається зі стадій. Доцільним, з огляду на положення законодавства у сфері адміністративного оскарження, є виокремлення чотирьох стадій провадження за скаргами громадян: 1) подання громадянином скарги та її попередній (первинний) розгляд; 2) розгляд та вирішення скарги по суті; 3) оскарження рішення за скаргою; 4) виконання рішення уповноваженого органу за скаргою.

9. Шляхом здійснення порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного законодавства у сфері адміністративного оскарження виявлено певні переваги останнього, які можуть бути імplementовані у законодавство України з метою його вдосконалення. Проте говорити про безумовну перевагу зарубіжного законодавства над законодавством України не вбачається можливим.

10. Обґрунтовано, що надзвичайно важливим та актуальним, з огляду на євроінтеграцію України та приведення норм чинного законодавства до європейських стандартів, є запровадження в Україні електронної форми скарги. На сьогодні функціонування Державної системи електронних звернень та Порталу Пенсійного фонду України в Україні дає можливість стверджувати, що фактично електронна форма скарги існує, однак вона не міститься в положеннях Закону України «Про звернення громадян». У зв'язку із цим

необхідно внести зміни до Закону України «Про звернення громадян» з метою приведення його норм до вимог сучасності. Пропонується вважати юридично значимою скаргу без електронного цифрового підпису. У такому випадку скарга має містити відомості, що надають можливість ідентифікувати скаржника.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Беликова М. И. Административный порядок рассмотрения жалоб на решения, действия или бездействия таможенных органов Украины / М. И. Беликова // Вестник Брянского государственного университета : История и политология. Право. Литературоведение. Языковедение. – 2013. – № 2. – С. 122–126.
2. Беликова М. И. Сравнительный анализ правового регулирования процедуры административного обжалования в Украине и Республике Молдова / М. И. Беликова // *Legea si Viata* : международный научно-практический журнал. – 2014. – № 12. – С. 7–11.
3. Белікова М. І. Адміністративне оскарження актів органів виконавчої влади / М. І. Белікова // *Право і суспільство*. – 2013. – № 6. – С. 150–155.
4. Белікова М. І. Право громадян на оскарження рішень, дій або бездіяльності держави та її органів : теоретико-правовий аналіз / М. І. Белікова // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. – 2013. – Вип. 21. – Ч. II. – Т. 2. – С. 114–119.
5. Белікова М. І. Підстави оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади в адміністративному порядку / М. І. Белікова // *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». – 2013. – № 1 (7) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13bmivar.pdf>.
6. Белікова М. І. Захист персональних даних скаржника / М. І. Белікова // *Юрист України : науково-практичний журнал*. – 2014. – № 3. – С. 21–28.
7. Белікова М. І. Керівні засади провадження за скаргами громадян / М. І. Белікова // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. – 2014. – Вип. 3. – Т. 2. – С. 135–141.
8. Белікова М. І. Принцип верховенства права як один з основоположних принципів адміністративного оскарження / М. І. Белікова // *Верховенство права як основа сучасного конституціоналізму : VI Тодиківські читання : збірник тез наукових доповідей і повідомлень. Міжнародна наукова конференція молодих учених, аспірантів і студентів (м. Харків, 27-28 вересня 2013 року) / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. – Х. : Права людини, 2013. – С. 168–169.
9. Белікова М. І. Рішення, дії або бездіяльність органів виконавчої влади як предмет адміністративного оскарження / М. І. Белікова // *Юридична осінь 2013 року : збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів*

(м. Харків, 14 листопада 2013 року) / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2013. – С. 93–96.

10. Белікова М. І. Адміністративно-правове оскарження нормативно-правових актів / М. І. Белікова // Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитомн. моногр. «Правова доктрина України», (м. Харків, 20-21 листопада 2013 року) / Національна академія правових наук України. – Х. : Право, 2013. – С. 754–757.

11. Белікова М. Ways of improving the appeal procedure of decisions, actions or omissions of public authorities / М. Белікова // Проблеми розвитку юридичної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали Всеукраїнської конференції (м. Харків, 2013 рік) / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013. – С. 11–13.

12. Белікова М. І. Шляхи вдосконалення механізму реалізації права громадян на адміністративне оскарження / М. І. Белікова // «Наука і сучасність : виклики глобалізації» : матеріали міжнародної конференції (м. Київ, 25 травня 2013 року). – Ч. 2. – К. : Центр наукових публікацій. – С. 15–17.

13. Белікова М. І. Принципи проваджень за скаргами громадян / М. І. Белікова // Право і держава сучасної України : проблеми розвитку та взаємодії : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 18-19 квітня 2014 року) / Запорізький національний університет. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – С. 139–142.

14. Белікова М. І. Новітні форми адміністративної скарги / М. І. Белікова // Юридична осінь 2014 року : збірник тез доповідей та наукових повідомлень учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених та здобувачів (м. Харків, 14 листопада 2014 року) / Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х. : Право, 2014. – С. 100–102.

15. Белікова М. І. Електронна форма скарги / М. І. Белікова // Сучасна адміністративно-правова доктрина захисту прав людини : тези доповідей та наукових повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Харків, 17-18 квітня 2015 року). – Х. : Право, 2015. – С. 228–232.

АНОТАЦІЇ

Белікова М. І. Адміністративне оскарження як гарантія прав громадян у сфері виконавчої влади. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2015.

Дисертація присвячена дослідженню адміністративного оскарження як гарантії прав громадян у сфері виконавчої влади. У роботі з'ясовано місце адміністративного оскарження в системі гарантій прав громадян, надано характеристику скарги як основного елемента адміністративного оскарження, встановлено підстави та предмет адміністративного оскарження. Розглянуто

провадження за скаргами громадян як вид адміністративно-юрисдикційних проваджень, у зв'язку з чим виокремлено принципи та стадії цих проваджень, а також запропоновано класифікацію проваджень за скаргами громадян. Узагальнено зарубіжний досвід у сфері адміністративного оскарження, у зв'язку з чим запропоновано імплементувати деякі положення зарубіжного законодавства у вітчизняне.

На основі проведеного дослідження сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на вдосконалення законодавства, що регулює оскарження рішень, дій або бездіяльності органів виконавчої влади (їх посадових осіб) в адміністративному порядку.

***Ключові слова:** адміністративне оскарження, органи виконавчої влади, посадові особи, провадження за скаргами, скарга.*

Беликова М. И. Административное обжалование как гарантия прав граждан в сфере исполнительной власти. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.07 – административное право и процесс; финансовое право; информационное право. – Запорожский национальный университет, Запорожье, 2015.

Диссертация является одной из первых комплексных научных работ, которая посвящена исследованию административного обжалования как гарантии прав граждан в сфере исполнительной власти. Определено, что административное обжалование является одним из способов защиты гражданами своих прав и законных интересов, нарушенных решениями, действиями или бездействием органов исполнительной власти (их должностных лиц). Административное обжалование следует рассматривать как сложный феномен, включающий в себя такие правовые категории, как: правовые отношения, институт права, субъективное право и административный процесс.

Дана характеристика жалобы как основного элемента административного обжалования. В результате проведенного анализа положений действующего законодательства выявлен ряд пробелов и недостатков, касающихся порядка поступления жалобы и установленных требований к ней. Как следствие, для устранения этих пробелов и недостатков предложено внести изменения в Закон Украины «Об обращениях граждан» и другие нормативные акты подзаконного характера.

Определено, что предметом административного обжалования являются решения, действия или бездействие органов исполнительной власти (их должностных лиц). Решения воплощаются в акты индивидуального действия и нормативно-правовые акты. Порядок административного обжалования последних является малоисследованным и недостаточно урегулированным. В связи с этим предложено внести изменения в Закон Украины «Об обращениях граждан», которыми бы устанавливался порядок такого обжалования, определялся бы субъект обжалования, срок обжалования и возможные решения по жалобе. Кроме того, необходимо понимать, что нормативно-правовые акты

не всех органов исполнительной власти можно обжаловать в административном порядке. Основаниями же административного обжалования является совокупность субъективных прав, условий и обстоятельств, предоставляющих лицу возможность обратиться за защитой своих прав и интересов в административном порядке к компетентному органу (должностному лицу).

Установлено, что производство по жалобам граждан – это вид административно-юрисдикционных производств. Они определяются как установленный законодательством порядок рассмотрения и разрешения уполномоченным органом исполнительной власти (должностным лицом) административно-правовых споров, инициированных гражданином (жалобщиком) с целью защиты и восстановления его прав, свобод и законных интересов, нарушенных решениями, действиями или бездействием органов исполнительной власти (их должностными лицами). В результате анализа правовых актов в сфере административного обжалования определены особенности производств по жалобам граждан в различных сферах государственного управления и в некоторых органах исполнительной власти, предложена классификация таких производств, а также их принципы.

В процессе анализа законодательства зарубежных стран, регулирующего порядок административного обжалования, выделены отдельные его положительные аспекты, которые могут быть имплементированы в отечественное законодательство. К таким аспектам относятся: электронная форма жалобы (она закреплена на уровне закона во всех странах); существование механизма «просьба о пересмотре»; детализированный порядок рассмотрения административной жалобы; установление перечня «уважительных причин» пропуска срока на обжалование; четко прописанные варианты решения жалобы и содержание решения по жалобе и др.

В результате проведенного исследования был сформулирован ряд предложений относительно усовершенствования механизма административного обжалования. Особое место среди них занимает внедрение «Электронного Правительства» и закрепление электронной формы жалобы.

Ключевые слова: административное обжалование, органы исполнительной власти, должностные лица, производство по жалобам, жалоба.

Belikova M. I. Administrative appeal as a guarantee of the rights of citizens in the sphere of executive power. – Manuscript.

Thesis for earning a candidate's degree in legal sciences with a specialization in 12.00.07 – administrative law and process; financial law; informational law. – Zaporizhzhia National University, Ukraine, Zaporizhzhia, 2015.

The thesis is devoted to the research of administrative appeal as a guarantee of the rights of citizens in the sphere of executive power. In this work the place of administrative appeal in the system of guarantees of the rights of citizens was studied out, characteristics of complaint as basic element of administrative appeal was provided, grounds and subject of administrative appeal were established. Proceedings on citizens' complaints as a type of administrative-jurisdiction proceedings were

reviewed, principles and stages of these proceedings were singled out in this connection, and classification of proceedings on citizens' complaints were proposed. Foreign experience in the sphere of administrative appeal was generalized, implementation of certain provisions of foreign legislation into domestic was offered in this connection.

On the basis of the conducted research a number of conclusions, propositions and recommendations were formulated, aimed to improve legislation that regulates appeal of decisions, actions or inaction of executive bodies (their officials) in administrative order.

***Key words:** administrative appeal, executive bodies, officials, proceedings on complaints, complaint.*

Підписано до друку 23.10.2015. Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умовн. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 0755.
Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.